

Journal of Universal History Studies

**“Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi” Kitapçığı Üzerinden William E.Gladstone’un
Osmanlı Politikalarına Dair Bir Analiz¹**

**An Analysis of William E. Gladstone’s Ottoman Policies through the “Bulgarian
Horrors and the Question of the East” Pamphlet**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 12.04.2023 / 04.09.2023

pp. 226-241

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 6(2) • December • 2023 •

Fahriye Begüm Yıldızeli

Bilecik Seyh Edebali University, Department of International Relations, Assist. Prof. Dr., Bilecik, Türkiye

Email: begum.yildizeli@bilecik.edu.tr

Orcid Number: 0000-0001-6312-8405

Cite: Yıldızeli, F. B. (2023). “Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi” Kitapçığı Üzerinden William E.Gladstone’un Osmanlı Politikalarına Dair Bir Analiz. *Journal of Universal History Studies*, 6(2), 226-241. <https://doi.org/10.38000/juhis.1281490>

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* This study is based on Fahriye Begüm Yıldızeli's PhD thesis entitled 'William E. Gladstone and British Policy Towards the Ottoman Empire' / Bu çalışma Fahriye Begüm Yıldızeli tarafında hazırlanan “William E. Gladstone and British Policy Towards the Ottoman Empire” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

*This work is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 4.0 (Attribution-Non Commercial-Share Alike)

*There is no conflict of interest with any person/institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Uzun yaşamı boyunca dört kez başbakanlık yapmış olan William Ewart Gladstone hem İngiliz tarihi hem de dünya siyaseti için iz bırakmış bir devlet adamıdır. 5 Eylül 1876 yılında yayımladığı ünlü kitapçığı “*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi*” ile Osmanlı imparatorluğu içinde yaşanan olaylara katılması gerek 1876-1878 Yakın Doğu krizini gerekse de Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik İngiliz politikasının oluşmasında belirleyici olmuştur. Gladstone’un Hristiyan tebaanın Türk yönetimiyle idaresine yönelik her zaman şüpheleri mevcuttur. Kitapçığının temel eksenini de bu düşünceleri oluşturmaktadır. İngiliz-Osmanlı ilişkileri tarihinin dönüm noktası, İngiliz Parlamento tartışmalarının ve Liberal devlet adamı Gladstone’un politikalarının incelenmesinde yatmaktadır. Bununla birlikte, Gladstone’un Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik İngiliz diplomasisinin oluşumunda Bulgar İsyanı’ndaki bu çıkışı Disraeli’nin 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı’ndaki Türk yanlısı tarafsızlığından vazgeçişe yol açmış ve akabinde Gladstone liderliğinde 1882’de Mısır’ın İngilizler tarafından işgali gerçekleşmiştir. Gladstone’un “*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi*” kitapçığındaki retorik öfkesindeki, “*insanlığın yüz karası Türklerin pılı pırtısıyla Avrupa’dan çıkarmak*” düşüncesinin yahut dini kızgınlığının politikalarını etkileyip etkilemediği düşüncesi tartışmaya açıktır. Bu çalışma, Gladstone’un düşüncelerinin ve kitapçığının Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik İngiliz politikasının oluşumundaki önemini analiz edecektir.

Anahtar Kelimeler: “Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi” Kitapçığı, Osmanlı Hristiyan Azınlıkları, W.E. Gladstone, Şark Meselesi, Viktorya Dönemi İngiltere’si.

Abstract

Throughout his long life William Ewart Gladstone who served as prime minister four times, is a statesman left his mark on British history as well as world politics. His involvement in the events taking place within the Ottoman Empire with his famous pamphlet “*Bulgarian Horrors and the Question of the East*” published on 5 September 1876 was decisive in the formation of both the Near East Crisis of 1876-1878 and the British policy towards the Ottoman Empire. Gladstone always had doubts about the Turkish administration of Christian subjects. These thoughts constitute the basic axis of the pamphlet. The cutting edge of the history of Anglo-Ottoman relations lies in examining British Parliamentary debates and the policies of the Liberal statesman Gladstone. Nonetheless, it was Gladstone’s novel departure in the Bulgarian Agitation in the formation of British diplomacy towards the Ottoman Empire, which led to a transition from Disraeli’s pro-Turkish neutrality in the Russo-Ottoman War of 1877-1878, and ended up with the British occupation of Egypt in 1882 during the leadership of Gladstone. The question as to whether Gladstone’s rhetorical indignation in his “*Bulgarian Horrors and the Question of the East*” pamphlet – “*clearing the Turks out of Europe as the anti-specimen of humanity with bag and baggage*” – or his religious fervour primarily determined his policies is open to debate. Thus, this research will analyse how important Gladstone’s involvement and pamphlet for the formation of British policy towards the Ottoman Empire.

Keywords: “Bulgarian Horrors and the Question of the East” booklet, Ottoman Christian Minorities, W.E. Gladstone, the Eastern Question, Victorian Britain.

Giriş

William Ewart Gladstone, Kraliçe Viktorya döneminde yaşamış önemli bir İngiliz devlet adamıdır. Uzun yaşamı boyunca dört kez başbakanlık yapmasının yanı sıra dış politika, din ve reform konularında popülist konuşmalarıyla tanınarak yalnızca ulusal değil uluslararası alanda da önemli bir üne sahip olmuştur. Ailesinin Tory siyasi geleneklerine göre yetişmesine karşın hayatının ilerleyen yıllarında Whig olmayı tercih eden Gladstone katı bir Evanjelik inanca sahiptir. Yunan kültürüne derin bir sempati beslerken Müslüman Türklerin gayri müslim tebaayı İslami geleneklere göre yönetmesine her zaman şüpheyle yaklaşmıştır. 1874'te Liberal Parti liderliğinden istifa etmesinin ardından yoğunlaştığı Şark Meselesi konusunda bir kamu propagandasının gelişmesine öncülük etmiştir. Bu siyaseti sonucunda İngilizlerin Lord Palmerston ve Kırım Savaşı döneminden beri takip ettikleri Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasının değişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

1868 ile 1874 yılları arasındaki ilk başbakanlığı döneminde liberal düşünceleri daha fazla oturmuş, ordu ve sivil hizmetteki reformlarla İrlanda Kilisesi'nin feshi konusunda politikalar yürütmüştür. Ancak bu durum muhalefetin elini güçlendirmiş ve Liberal Parti içinde bölünmelere yol açmıştır. Sonuç olarak, 1874'teki ağır genel seçim yenilgisinden sonra parti liderliğinden istifa etmiştir. Altı yıllık muhalefetin ardından, Gladstone'un ezeli rakibi Benjamin Disraeli 1874 seçimlerinde zafer kazanmıştır. Disraeli'nin ikinci kabinesi en önemli konu olarak dış politikada Şark Meselesi ile ilgilenmeye başlarken, aynı zamanda sağlık, barınma ve istihdam gibi konularda reform sürecini uygulamaya koymuştur. Disraeli Osmanlı merkezi idari yapısını canlandırmak ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim tebaanın statüsünü yükseltmek için yapılan reformlara dayanan geleneksel politikasını sürdürmekte kararlıdır. İngiliz politika yapıcılarının temel stratejisi Bâb-ı Âli'yi ekonomik ve stratejik nedenlerle dost tutma arzusu olmuş ve bu nedenle de gayrimüslim azınlıkların imparatorluk içindeki durumu ikincil bir öneme sahip olmuştur. Bu düşünceden hareketle yapılan çalışma, Gladstone'un 1876 tarihli ünlü "*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi*" kitapçığının yayımlanmasının kritik bir dönüm noktası olduğunu savunmaktadır. İngiliz devlet adamının Osmanlı politikalarıyla yakından ilgilenmesinin Şark Meselesi'nde yeni bir çığır açtığını öne sürmektedir.

Şark Meselesi geniş bir terim olup, özellikle 1815 Viyana Kongresi ya da 1856 Paris Barış Antlaşması gibi Avrupa'nın kaderini değiştiren olaylarla 19. yüzyılda çok daha sık kullanılmaya başlanmıştır (Gölen, 2011, s. 91-92). Şark Meselesi, devlet adamlarının Osmanlı İmparatorluğu'na karşı tutumlarından başlayarak kültürel ve siyasi yaklaşımları içine alan bir anlayıştır. Şark Meselesi düşüncesi ışığında ilk önce Osmanlı'nın Avrupa ve Balkan coğrafyasında ilerleyişinin durdurulması hedeflenmekteydi. Ardından gelen aşamalarda ise Osmanlı'nın topraklarını paylaşmaya yönelik daha kapsamlı hesaplamalar yapılmıştır. Balkanlar ve Ortadoğu toprakları başta olmak üzere, zayıf düşen Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine ilişkin Batılı devletlerin yaklaşımları farklılık göstermektedir. Buna rağmen asıl öne çıkan konu yüz yıllardır süregelen Batı anlayışıyla Türklerin Avrupa ve Balkanlar'daki varlığından duyulan rahatsızlığın Osmanlı'nın gücünün zayıflamasıyla daha da belirginleşmesidir. Osmanlı Devleti'nin istikrarsızlık döneminde Düvel-i Muazzama stratejilerini azınlıkların isyanlarını destekleyerek oluşturmuş ve politik rekabetlerini hızlandırmışlardır. Bu dönemde Osmanlı'ya yönelik İngiliz politikaları literatürü incelendiğinde genel kanı, 1854-1856 Kırım Savaşı ile 1876 Bulgar İsyanı'ndan sonra ortaya çıkan olayların bir dönüm noktası olarak analiz edildiğidir. Bu

olayların önemi sadece diplomatik olmamış İngiliz parti geleneklerinde kültürel, ideolojik, emperyalist ve siyasi boyutlara taşınmıştır (Yıldızeli, 2016, s. 12-23).

İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini araştırmanın sosyal bilimciler arasında her zaman popüler olduğu söylenebilir. Tarih yazımının zaman içinde nasıl değiştiğini İngilizlerin Şark Meselesi’ndeki deneyimine göre değerlendirmek gerekmektedir. Buna göre, Kraliçe II. Viktorya dönemini dikkate alan ilk yayın dalgası, Gladstone’un 1870’lerdeki liderliğinin liberal mirasını yansıtmaktadır. Özellikle James S. White (White, 1877), Baron Henry De Worms (De Worms, 1877), Duke of Argyll (Argyll, 1896), Malcolm Maccoll (Maccoll, 1878), Anthony Gallenga (Gallenga, 1877) ve Edward A. Freeman (Freeman, 1876) gibi dönemin siyasetçilerinin kitapçıları parlamenter bakış açısını temsil ederken, Januarius MacGahan (MacGahan, 1876), William T. Stead (Stead, 1898) ve Eugene Schuyler (Stead, 1892) gibi gazetecilerin eserleri Bulgar İsyanı’na ilişkin kamuoyu düşüncelerini belirtmişlerdir. Bununla birlikte, tüm bu çalışmaların tanıkların gözünden siyasi atmosferi de ortaya koydukları ve Gladstone’un siyasi çerçevesini oluştururken referansları hakkında fikir verdikleri görülmüştür. Gazeteci William E. Stead, Gladstone hakkındaki ilk izlenimini “*en derin, en taze ve en kalıcı*” olarak tanımlarken Gladstone’un “*Türk-İngiliz ittifakı hakkındaki görüşlerini gerçekleştirmek için parti liderliğinden emekli olduğunu*” iddia etmektedir (Stead, 1892, s. 345-362). John Morley, Parlamento’daki yakın dostluklarının yanı sıra, Gladstone’un hayatı üzerine yazdığı üç ciltlik kapsamlı çalışmasında Gladstoncu liberalizmin temellerini özetlemiştir. Gladstone’un uzun yaşamında Şark Meselesi’nin her zaman önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Morley, “*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi*” kitapçığını “*ateşe dönüşecek bir büyük kavilim*” olarak tanımlamıştır (Morley, 1903, s. 553).

1930’larda Şark Meselesi tarihçiliği, R. W. Seton-Watson’ın önderliğinde parti siyasetinin karşılaştırmalı analiziyle (Seton-Watson, 1935) başlayarak 1876 Bulgar İsyanı’ndaki İngiliz duruşuna ilişkin farklı çalışmalarla genişlemiştir. David Harris (Harris, 1939) ve Walter Wirtwein’in (Wirtwein, 1935) çalışmalarıyla bu artış devam etmiştir. Seton-Watson, kapsamlı çalışmasında William Gladstone ve Benjamin Disraeli arasındaki rekabetin dinamiklerini ayrıntılarıyla ortaya koymuş ve Şark Meselesi’nin İngiliz siyaseti üzerindeki etkisini de “*dış politikanın parti içi siyasetin sloganına dönüşmesine izin vermenin tehlikelerine karşı bir uyarı*” olarak yorumlamıştır (Seton-Watson, 1935, s. 32).

1963’te Richard Shannon’un Gladstone’un Bulgar İsyanı sırasındaki rolüne ilişkin açık analiziyle, Şark Meselesi’nin tarih yazımı, hiç kuşkusuz bir kırılma noktası yaşamıştır (Shannon, 1963). Shannon destekleyici kanıtlarla Bulgar kampanyasının temelini ve yapısını analiz ederken, Gladstone’un parti siyasetinin özelliklerini de daha net bir biçimde açıklamıştır. Ayrıca, İngiltere’deki farklı grupların Gladstone’un Disraeli hükümetine karşı yürüttüğü kampanyayı desteklediğini ve Gladstone liderliğindeki bu birliğin İngiliz dış politikasını “*1876’daki Türk karşıtı propagandaya olan ilgisiyle büyük ölçüde ödünç verdiğini*” belirtmiştir. Bu dönemde Matthew Anderson’un da 1774’ten 1923 Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanına kadar olan dönemi ele alan incelemesi de, 1870’lerdeki İngiliz parti siyasetinin kısa bir değerlendirmesi olmakla kalmamış, Şark Meselesi çalışmalarına uluslararası ilişkiler boyutu da getirmiştir (Anderson, 1968).

Colin Matthew’un Gladstone’un tuttuğu günlük kayıtları üzerine yaptığı “*The Gladstone Diaries: With Cabinet Minutes and Prime-Ministerial Correspondence*” başlıklı on üç ciltle sonuçlanan araştırması Gladstone çalışmalarına şüphesiz yeni bir boyut getirmiştir (Matthew, 1986-1894). Bu kayıtlar, Gladstone’un

özellikle 1876 Bulgar İsyanı sırasındaki düşüncelerinin parti siyasetinde ne denli önemli olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır. Yine bu dönemde Ann P. Saab'ın İngiltere'de yükselen işçi sınıfı, oy hakkı ve Gladstone'un Doğu propagandaları ilişkisi üzerine yaptığı araştırması da öne çıkmıştır (Saab, 1991). Saab, Gladstone'u "gönülsüz bir simge ve lider" olarak tanımlayarak, "19. yüzyılın büyük bir bölümünde halk protestolarının piyadeleri" oldukları için, Bulgar İsyanı sırasında radikallerin, işçilerin ve Konformist olmayanların eylemlerini incelemenin önemli olduğunu öne sürmektedir (Saab, 1991, s. 57). Bu nedenle, Bulgar İsyanı'nda kitlesel seferberliğin ve kolektif davranışın kritik önemini değerlendirmektedir. Eugenio Biagini'nin 1982 yılında yayımladığı "*Liberty, Retrenchment and Reform, Popular Liberalism in the Age of Gladstone, 1860-1880*" başlıklı çalışması ve Jonathan Parry'nin Kraliçe Viktorya dönemi İngiltere'sindeki Liberal kabinelerine ilişkin kapsamlı analizi, Gladstone'un Doğu kampanyası sırasında emperyal düşüncelerden ziyade parti siyasetinde kullanmak üzere liberal pratikleri öne sürdüğünü göstermektedir (Parry, 1993). Biagini bunlara ek olarak Gladstone'un Bulgar İsyanı ve Midlothian Seçim Kampanyaları sırasındaki karizmatik liderliğini de incelemektedir (Biagini, 1982, s. 2). Ayrıca Biagini "*Gladstoncu liberalizmin doğası ve popüler liberalizmin doğasının*" hayati önemi olduğunu belirtmiştir (Biagini, 1982, s. 2). Parry'nin çalışması da dönemin olaylarını Liberal Parti'nin bakış açısıyla kapsamlı bir şekilde araştırmaktadır (Parry, 1993). Gladstone'un "*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi*" kitapçığının yankılarını takiben Gladstone'un liderliğinin Liberal Parti'nin birliği için önemini değerlendirmiştir. Dönemin Liberal politikacıları da bu görüşte birleşerek "*ulusal çıkarlar için diplomasinin kullanılmasının etkin bir şekilde yürütüldüğünü*" öne sürmüşlerdir (Parry, 1993, s. 276).

1. Gladstone'un Şark Meselesi'ne Karşı Tutumu

William Gladstone aile geleneğini takip ederek önce Christ Church daha sonra Eton Koleji'nde eğitim görmüştür. 1830'lu yıllarda kariyeri babasının sunduğu ekonomik refah ve siyasi bağlantılarla başlamıştır. Dönemin dış politika ve toplumsal konjonktürünü yakından takip eden Gladstone, Muhafazakâr başbakan George Canning'i ilk kahramanı olarak tanımlamış, siyasi yeteneğine derin bir sempati duymuştur (Quinault, 2011, s. 32). Gladstone kariyerinin erken dönemindeki siyasi fikirleri üzerindeki Canning'in baskın etkisine atıfta bulunarak Akdeniz'deki Rus tehdidine karşı Yunan İsyanı'na destek vermesini ve "*Avrupa Uyum*" doktrinini desteklemiştir. Yunan kültürüne yoğun bir ilgi duyan Gladstone buna ek olarak Canning'ten Roma'nın Katolik Kurtuluşu ya da ticaret özgürlüğü gibi konularda da etkilenmiş, Latin Amerika'da dâhil tüm milliyetçi hareketlerde aktif bir İngiliz siyaseti benimsenmesi gerektiğine inanmıştır. Bu görüş şüphesiz 1870'lerde Şark Meselesi'nde benimsediği Türk karşıtı propagandalarla Hristiyan azınlıkların Müslüman Osmanlı yönetiminden kurtarılması gerektiği düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Gençlik yıllarında Gladstone'un Türkofobik tutumları Evanjelizmin temel dinamiği olan "*Hristiyanlık'ın Eski Ahit (Tevrat) 'ten geldiği düşüncesi ve kutsal toprakların kurtarılması gerektiği inancı*"yla da bağdaştırılabilir (Balci, 2018, s. 360). Gladstone, "*medenî Hristiyan topluluklar ve gayri medenî İslamiyet'in temsilcisi Türkler*" arasında ayırım yapan bir dünya görüşü oluşturmuş, kendini zaman zaman Osmanlı'yı yok etmeye yönelik bir Haçlı Savaşçısı olarak nitelendirmiştir (Karaca, 2011, s. 88-90).

Gladstone'un Osmanlı'nın Hristiyan tebaasıyla ilişki kurmasının bir diğer nedeni İngilizler'in uzun zamandır uğraştığı İrlanda sorununda olduğu gibi yerel öz yönetim ve dini inanç özgürlüğüne ilişkin değerlendirmeleridir. Gladstone'un güçlü Hristiyan inancı, Türk hükümetinin ahlaki yükümlülükleri ve Türk valilerinin kapasitesi hakkındaki düşünceleri onun Osmanlı politikalarına yoğunlaşmasına neden olmuştur. Gladstone'un Hristiyan azınlıkların durumuyla ilgili endişesini dini inançlarının motive etmesine karşılık

Bulgaristan’daki Türk hükümetinin tutumu hakkındaki görüşleri de oldukça önem arz etmektedir (Gladstone, 1877, s. 7-14).

Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki geçişi sağlamak için İngiltere ve Rusya arasında devam eden ve Büyük Oyun olarak bilinen Osmanlı vilayetlerinin vesayet meselesi de Şark Meselesi’nin önemini artırmıştır. Her iki taraf açısından da ekonomik ve siyasi amaçlarının yanı sıra, Türk yönetimi altındaki Hristiyan tebaanın statüsü gün geçtikçe daha da önemli bir dinamik halini almıştır. Bu durum Bulgar isyanlarında kendini çok net göstermiştir. 1870 yılında Bulgar Ulusal Kilisesi’nin kurulması ve otonomi sağlanmasıyla isyan boyunca Bulgar rahipleri önemli bir rol oynamıştır. Gerçekten de, Bulgar İsyanı’nın dini kimliği, özellikle “*ezen Müslümanlara ve Türklerin kötü yönetimine karşı ezilen Hristiyan topluluklar*” algısı müdahaleye hız kazandıran önemli bir faktördür. Bulgar isyanları Nisan 1876’da başlasa da, Eylül 1876’da Gladstone’un ünlü kitapçığının yayımlanmasından sonra İngiliz kamuoyunda ve parlamentosunda çok daha geniş bir yankı uyandırmıştır (Yıldızeli, 2016, s. 65).

30 Mart 1876’da Gladstone, Stratford de Redcliffe’in The Times gazetesindeki “*Osmanlı’nın dış borçları ve Hersek’te başlayan isyan sonrasında Britanya’nın Bâb-ı Âlî’ye yönelik politikası*” hakkında yaptığı eleştirel yazısıyla özellikle ilgilenmiştir. Bunun nedeni, Lord Stratford de Redcliffe’in 1830’lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda görev yapmış önemli tecrübeleri olan büyükelçi olmasıydı. Stratford de Redcliffe Şark Meselesi’nin “*volkanik hareketi ve yıkıcı etkilerine karşılık, Türk İmparatorluğu’nu tamamen yalnız bırakmayı savunmasa da Sultanı Hristiyan tebaasının adil taleplerini karşılamaya ve mağduriyetlerini gidermeye*” zorlamanın gerekliliğine inanıyordu (The Times, 31.12.1875, s. 6). Bulgar İsyanı 1876 yılının Nisan ayı başında başlamasına rağmen, olay hakkında kamuoyunda büyük bir duygu uyandıran ve sonuç olarak büyük bir sansasyon yaratan bu nitelikteki gazete haberleri olmuştur. 26 Mayıs’ta bu tarz haberlerin Londra’ya ulaşmasından hemen sonra, Lord Stratford acilen Gladstone ile görüşme talebinde bulunmuş ve iki devlet adamı Türkiye’nin geleceği üzerine uzun bir görüşme gerçekleştirmişlerdir (BL GP Add MS 44450, fol. 117). Gladstone’un Doğu meselelerine karşı tutumunun Lord Stratford’un verdiği bilgilerden etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Özellikle bu görüşmede The Times gazetesinin: “*Müslümanlar silahlıyor ya da kasabalarda silahlandırılıyor ve Hristiyanlar onlardan korkuyor ve açık araziye çıkmak zorunda kalıyorlar... Bu arada Bâb-ı Âlî Hükümeti, bastırma için her türlü sınırı zorluyor*” haberi üzerine yoğunlaştıkları görülmektedir (The Times, 26.05.1876, p. 8). Başbakan Disraeli’nin olaylar karşısında sessizliği Gladstone’un Balkan meselelerine karşı giderek öfkeli muhalefet atağına yol açan bir başka neden olarak değerlendirilmelidir.

Gladstone’un 31 Temmuz 1876’da Avam Kamarası’nda yaptığı konuşma, Bulgar meselesine müdahil olmasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu oturumda, Lord Palmerston’un Kırım Savaşı politikalarına atıfta bulunarak “*Türk makamlarının reformları uygulamada etkisiz ve başarısız olduklarını*” belirterek artık Şark Meselesi’ne “*onurlu bir çözüm*” bulunması gerektiğini belirtmiştir (House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225, c. 165, 166). 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayun ve 1856 Hatt-ı Hümayun’un ilanı sonrasında azınlıkların hakları, dinî eşitlik, adalet gibi kavramları içeren reformların uygulanabilirliğine şüpheyle yaklaşmıştır. Gladstone’a göre Britanya’nın Bâb-ı Âlî’ye yönelik politikasının temelini Hristiyan tebaa için ahlaki açıdan sorumlu Avrupalı Güçler ile ittifakla korunan bir öz yönetim sistemi oluşturulmalıydı (House of Commons, 31 July 1876, vol. 231, cc. 126-225, c. 165).

Gladstone'un 1876 Bulgar İsyanı'na katılımı, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik politikasının oluşumunda yeni bir yol ayrımı oluşturmuştur. Burada asıl olarak analiz edilmesi gereken iki temel konu Gladstone'un Doğu politikalarına neden müdahil olduğu ve kitapçık yayımlama fikrine nasıl kapıldığıdır. Şark Meselesi, Büyük Yaşlı Adam olarak da bilinen Gladstone'un uzun yaşamında her zaman önemli olmuştur. Gladstone'un hayatı incelendiğinde Osmanlı meselelerini yakından takip ettiği görülmektedir. Örneğin, Gladstone gençlik yıllarında Yunan sorununa tanık olmuş ve bu sorun karşısında Hristiyan tebaanın kurtuluşu için Osmanlı'ya İngiliz müdahalesini savunmuştur. Bu dönemde Stratford Canning'in benimsediği insani politikaları yakından takip etmiştir. Gladstone Kırım Savaşı sırasında Hazine Bakanıken Şark Meselesi'nin yalnızca politik değil kamuoyu ve dış ilişkilerle de birbirine bağlı olduğunu da farkına varmıştır. Gladstone bu dönemde Osmanlı'yı savaşta desteklemek için yapılan harcamalara dikkat çekerek, *"Sultan'ın Hristiyan tebaasına karşı tıfıfeği omuzlayamadım ve orada tavır almıyordum"* diyerek bu duruşundan pişman olduğunu belirtmiştir (Morley, 1911, s. 493). Böylelikle *"Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi"* kitapçığını yazana kadar Gladstone'un Osmanlı hükümetini ve Doğu'daki olayları gözlemlemiş olduğu ve bu konudaki kamuoyu önemini kavradığı anlaşılmaktadır (Yıldızeli, 2016, s. 65). Kırım Savaşı'nın sona ermesinden yirmi yıl sonra yeni bir döneme gelmesine rağmen Gladstone'un biyografi yazarı John Morley, *"Bay Gladstone'un zamanın İngiliz halkın huyunu ne kadar az değiştirdiğini ve olaylar karşısında daha tecrübeli olduğunu"* ileri sürmektedir (Morley, 1911, s. 496).

2. "Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi" Kitapçığının Yayımlanması

1876 yılının Eylül ayında yayımlanan *"Bulgar Mezalimi"* kitapçığı Gladstone'un liderliğinin ve Bulgar kampanyasının sembolü haline gelmiştir. Londra'da John Murray yayınevi tarafından altı pence karşılığında satışa çıkarılan kitapçık 33 sayfadan oluşuyordu. Kırk yılı aşkın dostluğuna ve yalnızca Osmanlı meselelerindeki çabaları için değil aynı zamanda herkesin ona duyduğu hayranlık ve bir aileden doğan saygıyla insancılığı teşvik etmesi nedeniyle kitapçığın ilk sayfasında Gladstone'un çalışmasını Viscount De Redcliffe'e ithaf ettiği görülmektedir (BL GP Add MS 44695, fol. 376). Disraeli Hükümeti'nin Osmanlı'da gerçekleşen olaylara ilişkin sansür uyguladığını iddia ederek kitapçığına başlayan Gladstone, bu durumun kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Özellikle işçi sınıfına hitap ederek kasaba ve şehirlerin kısacası tüm Britanya'nın büyük kalbinin bu olaylarda atmayı bırakmadığını göstermesinin bir gereklilik olduğunu iddia etmektedir. Bulgar isyanının artık sonun başlangıcı olduğu düşüncesini vurgularken olayların bu aşamaya gelmesinde sorumlu olarak hem Disraeli'yi hem de Türk hükümetini hedef almıştır (Gladstone, 1876, s. 9):

"Ülkeye yapılan çağrı sadece Sırbistan, Bosna ve Hersek olsaydı durum vahimdi. Şu anda ise çok daha vahim. Birazdan ayrıntılarına değineceğim yavaş ve zorlu bir süreçle ancak kendi Parlamentomuz, idaremiz veya yurt dışındaki kuruluşlar aracılığıyla değil kısmen gazete yazışmalarının, kısmen de yabancı bir devletin yetkili temsilcisinin yardımıyla bilgi sahibi oluyoruz. Şimdi, her zaman en güçlü manevi ve hatta zamanın bir bölümünde maddi destek verdiğimiz bir Hükümetin doğrudan yetkisi altında, büyük olan suçların ve zulümlerin işlendiğini ayrıntılı olarak biliyoruz. Tüm modern örneklerin ötesinde ve karakter olarak o kadar tarif edilemeyecek kadar aşağılık ve vahşi ki onları tasavvur etmek için kalbim ve onları yeterince tanımlamak için dil ve kalemimin gücü yetmez. Bunlar Bulgar Dehşetleri'dir ve sorulması gereken soru şudur: Cezalandırmak, damgalamak ya da önlemek için ne yapılabilir ve yapılmalıdır"

Gladstone Türklerin özelliklerini kendi deyimiyle “*kaba tabirlerle*” açıklamaya devam etmiştir. Bu durumun “*sadece bir Müslümanlık meselesi değil, bir ırkın kendine özgü karakteriyle birleştirilmiş Müslümanlık meselesi*” olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Türkler “*Hindistan’ın ulumlu Müslümanları, Suriye’nin yiğit Selahaddinleri ya da İspanya’nın kültürlü Mağribileri değildirlere*”. Türklerin Avrupa’ya girdikleri anı “*kara bir gün*” olarak nitelendirmiş ve Türkler için “*insanlığın tek büyük insan-karşıtı örneği*” ifadelerini kullanmıştır. Ona göre Türkler, “*nereye giderlerse gitsinler arkalarında kan ile gözyaşı bırakıyorlar ve egemenliklerinin ulaştığı yerde zorla yönetimlerini kabul ettiriyorlardı* (Gladstone, 1876, s. 9).” Bu eleştirilerine rağmen Türklerin askeri başarılarından övgüyle bahsetmiş fakat yine de Türklerin bu yayılmacılığın rahatsızlığını dile getirmiştir. Türklerin Avrupa’nın ortak düşmanı olduğunu ve zaman zaman da İngiliz kiliselerinde Roma Katolik gücünün ve nüfuzunun başı olan İmparator’un Türklerle mücadelesinde başarısı için dualar edildiğini belirtmiştir (Gladstone, 1876, s. 10). Buna rağmen, Gladstone’a göre “*böylesi akıldan yoksun bir milletin büyük bir devlet-medeniyet yaratabilmesinin ve halkları yüzyıllarca barış içerisinde tutmasının nedeni, Osmanlı Devleti’nin akıllı tebaasını, özellikle Rumların kullanılmasında yattığını*” ileri sürmektedir (Özçelik, 2021, s. 483).

Gladstone için Kırım Savaşı’nda yaşanan olaylar Osmanlı’ya bakış açısında her zaman rehber niteliğindedir. Hazine Bakanı olduğu bu dönemde Osmanlı’ya maddi yardımda bulunmaya karşı çıkan isimler arasında yer almıştır (Yıldızeli, 2016, s. 124). Gladstone’a göre İngiltere ve Fransa’nın desteğiyle Kırım Savaşı’nın başarıları Türkiye’nin kanlı tarihinde yirmi yıllık bir dinlenme sağlamış, toprak bütünlüğünü savunmuş ve bağımsızlığını da güvence altına almıştır (Gladstone, 1876, s. 11). 1853 Kırım Savaşı öncesi dönemde Rusya ile müzakerelerin başarısız olmasıyla İngiliz ve Fransız donanmalarının Beşika Körfezi’ne gönderildiğini hatırlatarak İngiliz ulusunun Bulgar İsyanı’nda aynı eylemlere maruz kalmaması gerektiğini belirtmiştir. Burada, Türk hükümeti için Kırım Savaşı ve 1856 Paris Antlaşması sonucunda asıl önemli olanın reformların uygulanmasına karşılık Türkiye’nin Hristiyan tebaasına ayrılmaz bir şekilde bağlanan hak ve ödevlerini anlamadığını iddia etmektedir (Gladstone, 1876, s. 11).

Osmanlı’daki gayr-i Müslimler ile İngiliz sömürgesi altında yaşayan Hintliler arasında bağlantı kuran Gladstone “*Türkiye’deki on iki veya on üç milyon Hristiyan’ın mutsuzluğuna bir çare bulunması*” gerektiğini iddia etmiş ve “*istediğimiz adam değişikliği değil tedbir değişikliği*” demiştir (Gladstone, 1876, s. 25). Bu düşüncesinden hareketle Gladstone içinde bulunulan durumu kendince şöyle yorumlamıştır (Gladstone, 1876, s. 26):

1. *Anarşik kötü yönetime yağmaya, karalamaya devam edilerek yeterli kanıtlara rağmen Bulgaristan yalnız bırakılıyor.*
2. *Yakın zamanda Osmanlı Hükümeti’nin yaptırımını altında işlenen zulümlerin tekrarlanmasına karşılık sadece Bosna ve Hersek’ten değil, aynı zamanda Bulgaristan’dan gelecek idari eylemleri için etkili önlemler alınmalı aksi takdirde üzerinde yıllar ve nesiller boyunca kirli ve kanlı elinin izleri kalacaktır.*
3. *Bu önlemlerle birlikte ciddi bir şekilde tehlikeye atılan İngiliz isminin onuru kurtarılmalıdır.”*

Üç büyük hedef olarak belirlediği bu maddelere ek olarak Gladstone Türkiye’nin toprak bütünlüğü politikasının sorgulanması gerektiğini öne sürmüştür. Avusturya ve Rusya’nın bu konudaki politikalarını örnek göstererek işbirliği çağrısında bulunmuştur. Avusturya’nın sınırları içinde yaşayan ırklara ilişkin kendine özgü

uyumunu önemli olarak değerlendirirken, Rusya ile oynanan Büyük Oyun'un terk edilmesi gerektiğini onun yerine hükümeti korumanın gerekli olduğunu belirtmiştir (Gladstone, 1876, s. 26). Avrupa Türkiye'sinde Hristiyanlığın büyüyen, Türklüğün ise “*çürüyen unsur*” olduğunu öne süren Gladstone, Rusya'nın Doğu Avrupa'nın geleceği üzerine doğru bir politika izlediğini öne sürmüştür. Rusya'nın son yıllarda Levant'taki Rumları uzaklaştırmak için çok şey yaptığını ve karşılıklı yardımlaşma ile bölgede İngiliz siyasi otoritesi artırma iddiasındadır. Türkiye'ye yönelik yürütülen toprak bütünlüğü ilkesinin zamanından önce terk edilmesini takiben Büyük Güçler arasında hüküm süren oybirliğinin ve birlik yaklaşımlarının akıllıca olacağı kanaatindeydi. Kamuoyunun sesi net ve yüksek sesle duyulmadıkça, yalnızca üzüntüyle bir sonucun elde edilemeyeceğini belirten Gladstone, artık bu sorumluluğu kendisi de dâhil kimsenin paylaşmaması gerektiğini öne sürmüştür (Gladstone, 1876, s. 27-29):

“Kendi yurttaşlarını bu kadar karanlıkta bırakırken tüm Avrupa'ya yaymayı başardıkları “dürüst” Türk'ün taraftarları olduğumuz algısını yok etmelerini istiyoruz. Tam bağımsızlık için İngiliz çıkarları esastır. Türklerin hem suçlarına hem de tüm güçsüzlüklerine çok göz yumduk artık davanın gerekliliklerine göre davranacağız. Uygar insanlığın genel duygularıyla uyum içinde olmak istiyoruz. Bu nedenle şu andaki İngiliz Hükümeti'nin İngilizlerin hislerini yanlış yansıttığını tüm insanlığa ve Türk'e anlatmak istiyoruz.”

Kitapçıkta genel olarak Şark Meselesi'ne atıfta bulunan Gladstone özellikle Disraeli hükümetinin Türklerin kötü yönetimine karşı duyarsızlığını eleştirmektedir. Bulgaristan'daki “*toplu katliamların devam ettiğini iddia eden Gladstone, Dışişleri Bakanlığı'nın Türk suçları ile ilgili cevaplarının yetersiz kaldığını belirtiyordu.*” Yine, “*üretiminin kamu hizmetine zarar vereceği gerekçesiyle milletvekillerinin Doğu hakkında bilgi talepleri reddedildiğini ve Lordlar ve Avam Kamarası'ndaki tepkilerin kabul edildiğini*” iddia etmiştir (Gladstone, 1876, s. 22). Disraeli hükümeti hakkındaki bu iddialarını özellikle *Daily News*'in haberleriyle meşrulaştırdığı görülmektedir. Yine Gladstone'a göre “*Bulgar Meselesi ve Şark Meselesi*” ile ilgili ilk haberlere 23 Haziran 1876'da *Daily News*'in manşetlerinde yer verilmiştir. *The Times* ve *Daily Telegraph* gazetelerinin dış haberler servisi de bu haberleri desteklemiştir (Gladstone, 1876, s. 13). Muhafazakar hükümetin olaylara gecikmiş tepkisinden Disraeli'yi sorumlu tutmuş ve halktan bu bilgilerin saklandığını iddia etmiştir. Kendi ifadesiyle, “*bu süre zarfında hükümet belgeler sunmak yerine onları saklamak için her türlü sebep ve bahaneyi tüketti ve bu nedenle de haftalar kaybedildi*” (Gladstone, 1876, s. 8-9).” Disraeli gazetelerin bu iddialarını yalanlayarak “*kargaşaların din veya ırk gözetmeksizin köyleri yakan yabancılar tarafından başlatıldığını açıklaması ve bu durumu Başbozuklar ve Çerkesler birliği ile işgalciler arasında bir savaş olarak tanımlaması*” Gladstone'u daha da rahatsız etmiştir. Disraeli'nin bu karşılığı durdurmak için İngiliz hükümeti tarafından önlemler alındığını ifade etmesini de inandırıcı bulmamıştır (Gladstone, 1876, s. 13). Gladstone, Disraeli'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının fiilen statüko olarak tanımladığını belirtmiştir. Fakat ona göre statüko anlayışı artık değişmelidir. İngilizlerin Osmanlı toprak bütünlüğü politikası gayr-i Müslimlerin aleyhine ilerlemektedir. Türk idari otoritesinin Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da devam etmesi tartışılmalıdır. Bu durum “*havada kalan vaatleri, somut olmayan reformları, vahşi tutkuları ve günlük iğrenç ve çaresiz kötü yönetimi*” ile Türk'ün temsil edilmesi anlamına gelmektedir. . . O halde Gladstone'a göre yapılması gereken (Gladstone, 1876, s. 28):

“İngiliz politikasının mevcut statükosunun yeniden kurulmasıdır. Aynı biçimlerin ve aynı fırsatların yeniden tesis edilmesi neticesinde aynı suiistimallerin ve aynı suçların ortaya

çıkmasının engellenmesi yalnızca kamuoyunun belirgin ve anlaşılır eylemleri altında yürürlükten kaldırılabilir.”

Kendini tüm bu olaylarda baş “*provakatif*” olarak tanımlayan Gladstone, halkı “*özgürlük, insanlık ve özellikle Hristiyanlık için harekete geçmeye çağırma sorumluluğunun*” da kendinde olduğunu iddia etmektedir. Yalnızca Türk valilerine hitaben değil, esasen Disraeli kabinesine ve Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik politika geleneğini eleştiren kitapçığında Gladstone’un okuyucuyu etkileyen sözleri bulunuyordu. Örneğin Matthew’un “*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi kitapçığının sloganı*” olarak tanımladığı “*pılı pırtısıyla*” terimi kampanyanın tanıtımına yardımcı olurken Gladstone’un itibarını keskinleştiren radikal bir ifadedir² (Matthew, 1974, s. 280). Gladstone’un bu terimi Yunan İsyanı sırasında Stratford Canning’den kaleminden esinlenerek kullandığı da belirtilmelidir (Lane-Poole, 1888, s. 307). Bu nedenle Seton-Watson, Gladstone’un kitapçığının “*son elli yıl boyunca devam eden İngiliz Osmanlı politikasının itibarını kurtarma girişimi*” olarak görülmesi gerektiğinin üstü çizilmelidir (Seton Watson, 1935, s. 77).

Gladstone dava olarak tanımladığı bu konudaki görevini “*Bulgaristan’daki yoksulluğun, hastalığın ve her türlü ıstırapın giderilmesi için önlemlerle en acil şekilde milletini ikna ederek davanın kendine özgü koşulları altında gerçekleştirmek istediğini*” belirtmektedir. Majestelerinin hükümetine konuyu ele alması için bir çağrısı olduğunu ve kamu harcamaları yerine belediye ve yerel makamlarla iletişim kurarak İstanbul’daki elçilik, konsolosluklar ve başkan yardımcılıklarındaki gönüllü mekanizmalarla yardım dağıtımının organize edilmesi gerektiğini savunmuştur (Gladstone, 1876, s. 32). Gladstone’un kitapçığındaki bir diğer önemli özellik “*ahlaka dayanan*” söylemlerinin Türk hükümetine karşı önceki tavrıyla aynı çizgide olmasına rağmen artık her zamankinden daha derin olduğudur. Dolayısıyla Gladstone’un ırkçı bir üslup kullandığı görülmektedir. Türk yönetiminin Avrupa’daki Hristiyan toplulukları yönetmeye başladığı “*kara güne*” işaret ederken, Türk yönetimini “*insanlığın insan karşısı tek büyük örneği*” olarak tanımlaması Türkofobik algılamaların artmasına neden olmuştur (Hanioglu, 2008, s. 111). Burada altının çizilmesi gereken bir başka nokta Gladstone’un Türklere karşı kullandığı ırkçı dil ile Bulgarlara gösterdiği insancılığı arasında bir çelişki olduğudur. Gladstone’un Türk yönetiminin doğasına ilişkin hiçbir zaman çözülemeyen şüpheleri olduğunu belirtirken kitapçığın bu düşünce çizgisinin doruk noktası olduğu açıktır. Gladstone, Türklerin İslamiyet ile yönetim sentezine dikkat çekerken bunun “*ırkan kendine özgü karakteriyle birleştirilmiş Müslümanlık meselesi*” olduğunu belirtmiştir (Gladstone, 1876, s. 35). Bu durum Gladstone’un Osmanlı’da gayr-i Müslim tebaa için İslami usullere dayanan yönetimin yanlış olduğu inancını güçlendirmektedir. Gladstone, bu nedenlerle kampanya süresince kamuoyunun desteğini almak için Türk ırkını tanımlamış ve Türk yönetiminde reform mücadelelerinin tarihine açıkça atıfta bulunmuştur. Türk makamlarının, Kırım Savaşı ve 1856 Paris Antlaşması’nın bir sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu’na ayrılmaz bir şekilde bağlı olan Hristiyan tebaanın hakları konusunda hâlâ yetersiz olduğunu savunmuştur (Gladstone, 1876, s. 35). Gladstone, bu anlayışını Disraeli hükümetinin statükocu ve Osmanlı yönetimini koruma niyetiyle ilgili politikasını da eleştirerek desteklemiştir (Gladstone, 1876, s. 35):

“Dışişleri Müsteşarı’nın açıklayamadığı ama söylenmeye değer iki şey var. Bunlardan ilki, bu korkunç vahşet düzeltilip sorumluları cezalandırılıncaya kadar İngiliz Hükümeti’nin

² “*Türklerin mahvedip aşağıladıkları vilayetlerdeki istismlarlarını ortadan kaldırmaları için en iyi yol bir an önce gitmeleridir. Zaptiyeleri, Müdürleri, Binbaşları, Yüzbaşları, Kaymakamları ve Paşaları ile birlikte, hepsinin pılı ve pırtısıyla ıssız bıraktıkları eyaletlerden ayrılmalarını umuyorum.*” Gladstone, 1876, s. 61-62.

Türkiye'ye sağladığı manevi ve hatta maddi desteği geri çekmesi olacaktır. Diğeri ise, bu kadar geniş çaplı ve bu kadar derin suçlardan sonra İngiliz hükümetinin Bulgaristan'daki Türk yönetiminin sürdürülmesine artık taraf olmayacağıdır.”

Kitapçık yayımlandıktan sonra Gladstone tepkilerden memnuniyetini Lord Granville'e "okuyucularım canlı ve harika" diyerek belirtmiş ve "yirmi bin kopya basıldı ve bunun son olmayacağını biliyor artarak devam edeceğini düşünüyorum" demiştir (Ramm, 1962, s. 5). Kitapçık gerçekten de sadece ikna edici olmakla kalmamış aynı zamanda İngiliz halkını Osmanlı yönetimine karşı kıskırtmıştır. Kamu vicdanında büyüyen bir krizin kanıtları her geçen gün çoğalmaya başlamış Gladstone'un konumu mitinglerle güçlenmiştir. Shannon'ın belirttiği gibi (Shannon, 1963, s. 49):

“Bulgar İsyanı, İngiltere'den uzak ülkelerdeki garip bir ortamda yaşanan trajik olayların sonucu olarak aniden ve görünüşte kendiliğinden gelişti; normalde bu isyanlara katılmayan erkekler tarafından dahi desteklendi. Kaynama noktasına oldukça hızlı geldi ve alışılmadık şekilde tüm görüşleri etkiledi.”

Sonuç olarak 1876 sonbaharında, Kraliçe II. Viktorya dönemi İngiltere'sinde kamuoyunun büyük bir bölümü, Disraeli'yi Balkanlar'daki "ahlaksız" politikalarının arkasındaki adam olarak değerlendiriyordu. Popüler siyaset açısından bu durumu değerlendiren Ković, Gladstone'un olaylardaki stratejik rolünün "İngiliz duygularına" dayandığını ve Disraeli'nin "Yahudi cemaati tarafından kontrolü algısıyla" ilgili olduğunu ileri sürmektedir (Kovic, 2011, s. 147).

Gladstone'un olaylardaki motivasyonu Bulgaristan'daki Türk yürütme gücünün geri çekilmesi üzerinedir. Olaylardaki manevi şevki ve inancına ek olarak en ünlü ve akılda kalıcı sözleriyse şöyleydi (Morley, 1903, s. 554):

“Artık Türkler suiüstimallerini mümkün olan tek yolla, yani kendilerini bölgeden uzaklaştırarak gerçekleştirsinler: Zaptiyeleri, müdürleri, binbaşlıları, yüzbaşlıları, kaymakamları ve paşaları, hepsi birden bütün eşyalarını alarak umarım ıssızlaştırdıkları ve kirlettikleri eyaletten defolup gitmemeliler.”

Gladstone'un bu dönemde Türk yönetimine duyduğu öfkenin derinliği, Türklere karşı daha sonraki tutumuna ilişkin belirli bir yanlış yorumlanmasının da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Örneğin Muhafazakar politikacı Sir Charles Adderley, Hanley'de yaptığı konuşmada Gladstone'u "Türklere tamamen Avrupa'dan atmakla" suçlamıştır (BL GP Add MS 44452, fol. 87). Gladstone ise buna karşılık Adderley'in hatalı olduğunu belirterek Balkan coğrafyasından çıkarılacak Türklerin hükümetin yürütme gücünü oluşturan askeri ve idari kişiler olduğunun altını çizerek gelecekte yapılacak düzenlemeleri kast ettiğini söylemiştir (BL GP Add. MS 44452, fol. 82).

Gladstone'un liderliğinde Bulgar İsyanı propagandası bir anda İngiliz kamuoyunun çeşitli katmanlarını birbirine bağlayan bir duyguya dönüşmüştür. Gladstone'un Bulgar kampanyası halka açık konuşmalar ve ulusal toplantılarla devam etmiştir. 9 Eylül 1876'da Blackheath'teki konuşması onun retorik zekâsının doruk noktası ve dinleyiciler üzerindeki yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Gladstone üstlendiği bu rolün ulusal bir hareketin başlangıcı olduğunu belirtirken Lord Granville'e bu durumu şu şekilde özetlemiştir: "benim partiye karşı şu an için sorumluluklarım yok ama ülkeye karşı sorumluluklarım var bu

nedenle kendimi zaman zaman bu gidişat hakkında topluma tavsiye vermek zorunda hissediyorum (Ramm, 1962, s. 13).” Tüm bu gelişmeler sonrasında Bâb-ı Âlî’ye yönelik hükümet politikalarında Türkofofik algılamalar artmış, Gladstone da bu istekliliği her seferinde açıklamaya devam etmiştir. Örneğin Liverpool’da konuşması sırasında Othello tiyatrosu oynanırken “*Türkler boğuldu*” sözleri duyulduğunda seyircilerin coşkuyla ayağa kalktığını ve tezahüratlarıyla oyunu bir süre yarıda kestiğini gözlemlemiştir (Morley, 1903, s. 628).

Şark Meselesi Derneği tarafından 8 Aralık 1876’da düzenlenen Şark Meselesi Konferansı ya da diğer adıyla St. James Konferansı bu konunun ulusal bir sorun haline geldiğinin kanıtıyken İngiliz kamuoyunun ve Hristiyan dünyasının sempatisinin de bir yansımasıydı. Konferans “*Avrupa’nın Güçleri ve uluslarının ittifaka yoluyla Şark Meselesi’nin olumlu ilerlemesini teşvik etmenin en iyi yollarını değerlendirmeyi*” amaçlamıştır (BL 8028. AA, Eastern Question Association, s.a-2). Gladstone konferansın sözcüsü iken toplantıyı “*harika, dikkate değer ve neredeyse tarihi*” olarak değerlendirmiştir. Anthony Trollope, Edward Freeman, Thomas Hardy, James Bryce, Thomas Carlyle, James Froude ve Charles Darwin gibi Victoria aydınlarının kilit isimleri de konferans katılımcısıdır. Parlamento üyelerinin ötesinde Profesörler, eğitmenler, yazarlar, sanatçılar, avukatlar, bilimsel itibar sahibi beyefendiler, belediye başkanları, il ve ilçe hâkimleri, çeşitli mezheplerden din bakanları ile şirket üyeleri, sendikacılar ve emekçiler de konferansta hazır bulunmuşlardır (BL 8028. AA, Eastern Question Association, s.a-2).

Kamuoyunun bu desteklerinin yanında Gladstone’un görüşlerine karşı çıkan bir kesim de mevcuttur. Muhafazakar bir şair olan Alfred Austin, “*Tory Horrors or the Question of the Hour*” adlı kitapçığında Gladstone’u hedef almış ve onu Türkiye hakkında bilgisiz olmakla suçlamıştır. Üstlendiği bu görevi partide neden daha deneyimli olan Liberallere bırakmadığını sorgulamıştır. Austin ayrıca Gladstone’un “*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi*” kitapçığının “*Türk’e karşı bir kelime ve Tory’ye karşı ise yirmi kelime*” olduğunu belirtmiştir. (Austin, Tory Horrors) Bölgede görev yapan bir İngiliz memuru olan Stanislas Graham Bower St. Clair de Gladstone’un Türkiye’de hiç bulunmadığını ve Osmanlı meseleleri hakkında herhangi bir deneyimi veya Bulgar tarihi bilgisi olmadığını iddia etmektedir. Clair bu bakış açısıyla yayımladığı kitapçığında Gladstone’un planının “*Bulgaristan’ı kurtarmak için İngiltere’yi feda etmek*” olduğunu ileri sürmektedir (Clair, 1876, s. 5-6).

3. Sonuç

6 Eylül 1876’da Gladstone’un yayımladığı “*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi*” kitapçığı Bulgar İsyân propagandasının bir sembolü olmuştur. İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik dış politikasına karşı biriken öfke ve muhalefete dayanan tutumlarında da bir mihenk taşı haline gelmiştir. Gladstone’un Bulgar İsyânı hakkında İngiliz kamuoyundaki başarısının Kırım Savaşı’ndan bu yana Şark Meselesi politikalarıyla yakından ilgilenmesi ve dönemin popüler siyasetini iyi değerlendirip Hristiyan değerlerle kamu vicdanına hitap etmesiyle açıklanabilir. Bu açıdan bakıldığında, “*Bulgar Mezalimi ve Şark Meselesi*” kitapçığı Gladstone’un Osmanlı İmparatorluğu içinde meydana gelen isyanlarla ilgili olarak kitlelerle buluştuğu bir araç olmuştur. 1876’ya gelindiğinde Gladstone, Türk yetkililerin Hristiyan tebaası yönetimini hedef almış ve Tory hükümetinin Şark Meselesi’ne yaklaşımlarını eleştirmiştir. Radikal ifadelerle zenginleştirerek Osmanlı yönetimine karşı ırkçı bir üslup kullanan Gladstone, bu kitapçığı bir propaganda aracına dönüştürmeyi başarmıştır.

Disraeli’nin Türk yanlısı bir dış politika sürdürmesine karşılık Gladstone retoriğini Hristiyan insancılığı ve Avrupa Uyumu düşünceleri doğrultusunda geliştirmiştir. Geleneksel olarak uygulanan Osmanlı

İmparatorluğu toprak bütünlüğü politikasının İngiliz çıkarları için kamuoyu desteğiyle terk edilmesi, bunun yerine Fransa, Avusturya ve Rusya gibi güçlerle bir ittifak politikası yürütülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Gladstone hayatı boyunca Türklerin İslami yönetiminin gayr-i Müslimler için doğru bir idare şekli olmadığına inanmıştır. Gladstone'un kitapçığında yakaladığı bu ivme önceki yılların tecrübesi olmadan üretilemeyecek bir motivasyon kaynağıdır. Bu nedenle bu kitapçıkta düşünceleri aslında liberal değerlere dayanan 19. yüzyıl İngiliz Haçlı Seferi'ndeki Ortadoğu ve Balkanlar kozu olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak İngiliz diplomasisinin oluşumunda Gladstone önderliğinde Bulgar İsyanı'ndaki bu çıkış, Disraeli'nin 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'ndaki Türk yanlısı politikadan vazgeçerek tarafsızlığa geçişine yol açmıştır. Bu popülaritenin sağladığı imajla kazandığı seçim sonucunda 1880 yılında kurduğu İkinci Kabinesi'nde ilk iş olarak Hristiyan tebaayı Osmanlı yönetimi karşısında desteklemiş ve ekonomik gerekçelerle 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgali gerçekleşmiştir.

Kaynakça

- [1] Clair, Goubold Brophy Saint (1876), “Bulgarian Horrors! and Mr. Gladstone’s Eastern Policy”, Blanchard & Sons, London.
- [2] Anderson, Matthew S. (1968), *The Eastern Question, 1774-1923, A Study in International Relations*, Macmillan, London.
- [3] Balcı, Meral (2018), *Reflection of British Prime Minister Gladstone's Anti- Ottoman Policies to British Foreign Policy*, Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler’de Akademik Araştırmalar-I, Gece Kitaplığı, İstanbul.
- [4] Biagini, Eugenio (1992), *Liberty, Retrenchment and Reform, Popular Liberalism in the Age of Gladstone, 1860-1880*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [5] Biagini, Eugenio (2000), *Gladstone*, Macmillan, London.
- [6] Blake, Robert (1967), *Disraeli*, St. Martin’s Press, Michigan.
- [7] British Library (BL) 8028. AA, *Eastern Question Association: Report of Proceedings of the National conference at St. James Hall, London: Direction of the Committee by James Clarke & Co., 13&14 Fleet Street*.
- [8] British Library (BL) *Gladstone Papers (GP)*.
- [9] Campbell, George John Douglas (1896) (8th Duke of Argyll), “Our Responsibilities for Turkey, Facts and Memories of Forty Years”, John Murray, London.
- [10] Çelik, Emre (2013), *Benjamin Disraeli-William Ewart Gladstone Rekabetinde Şark Meselesi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [11] Çiçek, Nazan (2017), “Bulgarian Horrors” Revisited: the Many-Layered Manifestations of the Orientalist Discourse in Victorian Political Construction of the External, Intimate and Internal Other”, *Belleter*, S. 291/81, Ağustos. (525-568)
- [12] *Correspondence respecting refugees from Hungary within the Turkish Dominions presented to both Houses of Parliament by Command of her Majesty (1851)*, 28 February 1851, Harrison and Son, London.
- [13] *Daily News Gazetesi*, 23 Haziran 1876.
- [14] *Daily Telegraph Gazetesi*, 23 Haziran 1876.
- [15] De Redcliffe, Viscount Stratford (1881), ‘The Eastern Question; a selection from his writings during the five years of his life with a preface by Arthur Penryhn Stanley’, John Murray, Albemarle Street, London.
- [16] De Worms, Baron Henry (1877), ‘England’s policy in the East’, Chapman and Hall, London.
- [17] Freeman, Edward A. (1876), ‘The Eastern question in its historical bearings, an address. Revised, an address delivered in Manchester’, Manchester.
- [18] Gallenga, Anthony (1877), ‘Two Years of the Eastern Question’, vol. II, Samuel Tinsley, London.
- [19] Gladstone, William E. (1876) ‘A speech delivered at Blackheath on Saturday, September 9th, 1876: together with letters on the question of the East’, *Bristol Selected Pamphlets*.
- [20] Gladstone, William E. (1876), ‘The History of 1852-60 and Greville’s latest Journals’, *The English Historical Review*, vol. II, Longsman, Green, and Co. Ltd., London.
- [21] Gladstone, William E. (1877), ‘The Slavonic provinces of the Ottoman Empire’, London.
- [22] Gladstone, William E. (1876), ‘Bulgarian Horrors and The Question of the East’, John Murray, London.

- [23] Gladstone, William E. (1877), "Lessons in massacre, or, the conduct of the Turkish government in and about Bulgaria since May, 1876: chiefly from the papers presented by command", Bristol Selected Pamphlets.
- [24] Gölen, Zafer (2011), "Şark Meselesi Işığında Balkan Milliyetçiliği ve Büyük Güçlerin Politikaları", Türk Yurdu, S. 284/100, Nisan. (91-101)
- [25] Hanioglu, Sükrü (2008), A Brief History of the Late Ottoman Empire, Princeton University Press, Princeton.
- [26] Hansard Parliamentary Debates (3rd Series).
- [27] Harris, David (1939), Britain and the Bulgarian Horrors of 1876, University of Chicago Press, Chicago.
- [28] Jewish Chronicle Gazetesi, 27 Ekim 1876.
- [29] Karaca, T. Niyazi (2011), İngiltere Başkanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı: Büyük Oyun, Timaş Yayınları.
- [30] Karpat, Kemal (2001), The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State, Oxford University Press, Oxford.
- [31] Ković, Milos (2010), Disraeli and the Eastern Question, Oxford University Press, Oxford.
- [32] Lane-Poole, Stanley (1888), The Life of Right Honourable, Viscount Stratford De Redcliffe, vol. II., Longmans & Green and co., London.
- [33] Maccoll, Malcolm (1877), "The Eastern Question its facts and fallacies", Longmans, Green, London.
- [34] Maccoll, Malcolm (1878), "Three Years of the Eastern Question", Chatto & Windus, London.
- [35] MacGahan, Januarius (1876), "Mr. Schuyler's Preliminary Report on the Moslem Atrocities, published with the letters by Januarius MacGahan", London.
- [36] Matthew, Colin (ed.) (1974), The Gladstone Diaries, Vols. V-XIV (1978-94), Clarendon Press, Oxford.
- [37] Morley, John (1903), The Life of William Ewart Gladstone, III vols., Wyman & Sons Ltd., Great Britain.
- [38] Morley, John (1911), The Life of William Ewart Gladstone, Volume II (1859-1880), Macmillan and Co., Limited, London.
- [39] Kılıç, Yusuf ve Haytaoğlu Ercan vd. (2021), Dr. Nevzat Gündag'a Vefa Tarih, Kültür ve Sanat Yazıları, Özçelik, Ayfer, Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Kırılmaya Yol Açan Bir Metin W.E. Gladstone'un "Bulgarian Horrors and question of the East" adlı Kitapçığında Türkler, Çizgi Kitabevi, İstanbul.
- [40] Parry, Jonathan (1993), The Rise and fall of the Liberal Government in Britain, Yale University Press, London.
- [41] Quinault, Roland (2011), British Prime Ministers and Democracy, From Disraeli to Blair, Bloomsbury, London.
- [42] Ramm, Agatha (ed.) (1962), The political correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville 1876-1886, vol. I, 1876-82, Clarendon Press, Oxford.
- [43] Saab, Ann P. (1991), Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes, 1856-1878, Harvard Historical Studies, Harvard.
- [44] Seton Watson, R. W. (1935), Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics, Macmillan, London.
- [45] Shannon, Richard (1963), Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876, Robert Cunningham and Sons Ltd., Longbank Works, Alva, Great Britain.

- [46] Stead, William T. (1892), “Mr. Gladstone — Part I”, The Review of Reviews, vol. V, April. (345-362)
- [47] Stead, William T. (1898), “Gladstone: A character Sketch 1809-1898 with portraits and other illustrations”, William Clowes and sons, limited, Stamford Street and Charing cross, London.
- [48] Swartz, Marvin (1985), The Politics of British Foreign Policy in the era of Disraeli and Gladstone, London, The Macmillan Press.
- [49] The Times Gazetesi, 31 Aralık 1875.
- [50] The Times Gazetesi, 30 Mart 1876.
- [51] The Times Gazetesi, 26 Mayıs 1876.
- [52] The Times Gazetesi, 23 Haziran 1876.
- [53] Tokay, Gul, ‘Anglo-Ottoman relations and William Gladstone’ (2009) New Bulgarian University History Department Yearbook, vol.4. (318-333)
- [54] White, James S. (1877), “A Lecture on the Eastern Question”, Mechanics Institute, Singleton.
- [55] Wirtwein, Walter W. (1935), Britain and the Balkan Crisis 1875-1878, Columbia University Press, London.
- [56] Yildizeli, Fahriye Begüm (2018), “A Comparative Analysis on Sultan Abdülhamid II and William E. Gladstone”, Journal of History School, s. 11/36, Aralık. (316-336).
- [57] Yildizeli, Fahriye Begüm (2016), William E. Gladstone and British Policy Towards the Ottoman Empire, Exeter Üniversitesi, Exeter. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).